

RAFAŁ WOJCIECHOWSKI

Uniwersytet Wrocławski

Zakaz posiadania niewolników-chrześcijan przez Żydów według Kodeksu Teodozjańskiego

W dostępnych obecnie zbiorach prawa rzymskiego zachowały się niezbyt liczne świadectwa dotyczące położenia prawnego Żydów w cesarstwie rzymskim. Zawarte są one głównie w Kodeksach Teodozjańskim i Justyniańskim. Natomiast w Digestach Justyniańskich znajduje się wyjątkowo mało takich przekazów. Wynika to stąd, że dopiero za cesarzy wspierających chrześcijaństwo obecność Żydów w państwie rzymskim nabrała szczególnej doniosłości prawnej. Wcześniej istnienie tej grupy ludności imperium miało wprowadzić poważne znaczenie religijne, polityczne i militarne, nie stwarzało jednak problemów, które wymagałyby osobnych uregulowań w prawie rzymskim, zwłaszcza w jego części dotyczącej prawa prywatnego. Juryści okresu klasycznego, których opinie stanowią przytłaczającą część materiału Digestów, nie mieli powodu, aby zajmować się osobno Żydami. Widać tutaj także różnice pomiędzy normami obydwu wspomnianych kodeksów a Digestami. W kodeksach tych jest zdecydowanie więcej norm administracyjnych i uregulowań politycznych, podczas gdy w Digestach przeważa właściwy materiał cywilistyczny. Wszelkie formy dyskryminacji i nierówności prawnej wprowadzane są raczej metodami administracyjnymi, nie zaś prywatnoprawnymi.

1. Ustawodawstwo Konstantyna

Zagadnieniu niewolnika wyznającego chrześcijaństwo, który znalazłby się w rękach Żyda, poświęcony jest osobny, dziewiąty tytuł szesnastej księgi Kodek-

su Teodozjańskiego: *Ne Christianum mancipium Iudaeus habeat*. W tytule tym kompilatorzy z pierwszej połowy V wieku zamieścili fragmenty pięciu konstytucji wydanych pomiędzy 335 a 423 rokiem. Pierwszy z nich pochodzi z konstytucji z 335 roku skierowanej do prefekta pretorianów Feliksa:

CTh 16,9,1:

Imp. Constantinus A. ad Felicem Pf. P.

Si quis Iudaeorum Christianum mancipium vel cuiuslibet alterius sectae mercatus circumciderit, minime in servitute retineat circumcisum, sed libertatis privilegiis, qui hoc sustinuerit, potiatur etc.

Dat. XII. Kal. Nov. Constantinopoli (335 r.)

Konstantyn zarządził w tej konstytucji, że jeżeli Żyd obrzezałby zakupionego przez siebie niewolnika-chrześcijanina lub należącego do jakiejś innej religii, to nie może zachować go u siebie. Niewolnik taki powinien zostać wyzwolony na zasadzie *privilegia libertatis*. Żyd nie może obrzezać zakupionego niewolnika nie-Żyda¹, lecz na podstawie tej konstytucji może go posiadać nadal bez przeszkód, jeżeli pozostawi go nieobrzezanego².

W Kodeksie Teodozjańskim, w tytule *De Iudaeis*, w ustawie Teodozjusza II z 415 roku znajduje się informacja o pewnej, zaginionej dla nas, konstytucji przypisanej Konstantynowi. Treść uregulowania wzmiankowanego w tym źródle zasadniczo różni się od przedstawionego powyżej (w CTh 16,9,1):

CTh 16,8,22:

Idem AA. (Honorius et Theodosius) Aureliano Pf. P. II.

Quoniam Gamalielus existimavit se posse impune delinquere, quo magis est erectus fastigio dignitatum, illustris auctoritas tua sciat nostram serenitatem ad virum illustrem magistrum officiorum direxisse praecepta, ut ab eo codicilli demantur honorariae praefecturae, ita ut in eo sit honore, in quo ante praefecturam fuerat constitutus ac deinceps nullas condi faciat synagogas et si quae sint in solitudine, si sine seditione possint deponi, perficiat, et ut inter Christianos nullam habeat copiam iudicandi; et si qua inter eos ac Iudaeos sit contentio, a rectoribus provinciae dirimatur. Si Christianum vel cuiuslibet sectae hominem ingenuum servumve iudaica nota foedare temptaverit vel

¹ Obrzezanie napęłniało Rzymian odrazą, jeszcze zanim chrześcijaństwo stało się religią dominującą w Imperium. Według relacji Modestyna cesarz Antoninus Pius tylko Żydom zezwolił reskrytem na obrzezanie ich synów. Osoba innej religii, która dokonałaby obrzezania, podlegała karze przewidzianej dla dokonujących kastracji, zob. D. 48,8,11pr., a także A.M. Rabello, *Il problema della "circumcisio" in Diritto Romano fino ad Antonino Pio*, [w:] *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, t. II, Milano 1982, s. 187–214.

² Relacja z dyskusji w doktrynie prawa możeszowego na temat obrzezania niewolników zob. C. Hezser, *Jewish Slavery in Antiquity*, Oxford 2005, s. 35–41.

ipse vel quisquam Iudaeorum, legum severitati subdatur. Mancipia quoque Christianae sanctitatis si qua apud se retinet, secundum Constantinianam legem ecclesiae mancipientur.

Dat. XIII Kal. Nov. Constantinopoli Honorio X et Theodosio VI AA. cons. (415 r.)

Oto jesienią 415 roku Teodozjusz II swoim listem pozbawił przywódcę religijnego Żydów — patriarchę Gamaliela³ — godności prefekta honorowego i sprowadził go do godności, którą miał przed uzyskaniem prefektury. Cesarz nakazał także, ażeby w przyszłości patriarcha nie zakładał nowych synagog. Te zaś, które zostały opuszczone, Gamaliel obowiązany był zburzyć, jeżeli można by tego dokonać bez wzbudzania tumultu. Ponadto cesarz zakazywał patriarchsze rozsądzania chrześcijan, natomiast spór powstały między nimi a Żydami powinien być rozwiązany przez namiestników prowincji. Po tych zarządzeniach szczególnych przewidzianych dla Gamaliela cesarz przypomniał w sposób ogólny, że obrzezanie wykonane przez samego patriarchę lub jakiegoś innego Żyda na wolnych lub niewolnikach: chrześcijanach albo należących do innego wyznania powoduje zastosowanie przewidzianych kar. Ustawa nie precyzuje, jakie to są kary, z wcześniejszych konstytucji można jednak wnioskować, że chodzi nawet o karę śmierci. W zakończeniu konstytucji z CTh 16,8,22 Teodozjusz II wspomniał, że niewolnicy chrześcijańscy, których Gamaliel trzyma u siebie, powinni być przekazani Kościołowi według konstytucji Konstantyna⁴. Powyższy fragment jest jedynym świadectwem o takim rozwiązaniu z czasów Konstantyna.

Powołanie ustawy z czasów Konstantyna w 415 roku miało być może na celu zmniejszenie gospodarczego znaczenia Żydów, a jej wykonanie przyczyniłoby się także do wzbogacenia Kościoła na Wschodzie. Konstytucja Konstantyna została powołana przez Teodozjusza II w 415 roku, prawie w stulecie od jej wydania, jednakże dwadzieścia lat później kompilatorzy, ustanowieni przez tego samego cesarza, pominęli ją, zestawiając tytuł CTh 16,9. Być może była to świadoma decyzja redakcyjna podjęta w celu zaprezentowania regulacji surowszej⁵.

Fragment „Żywota Konstantyna” przypisywanego Euzebiuszowi z Cezarei⁶ zawiera wzmiankę o innej ustawie, w której cesarz zabronił Żydom mieć niewolników-chrześcijan:

³ Na temat funkcji patriarchy i jego statusu w państwie rzymskim zob. M. Jacobs, *Die Institution des jüdischen Patriarchen. Eine quellen- und traditionskritische Studie zur Geschichte der Juden in der Spätantike*, Tübingen 1995.

⁴ C. Hezser, *op. cit.*, s. 43–44, wskazuje, że przekonanie o tym, iż należy wykupywać z niewoli swoich współwyznawców było silnie obecne w literaturze rabinicznej (tamże przykłady), a więc mogło wpłynąć na poglądy chrześcijan w tej mierze.

⁵ Tak G. de Bonfils, *Roma e gli ebrei (secoli I–V)*, Bari 2002, s. 102.

⁶ Zob. Eusebius (wyd. A. Cameron, S.G. Hall), *Life of Constantine*, Oxford 1999, tamże podana bogata literatura dotycząca kontrowersji wokół autentyczności i autorstwa *Vita Constantini*, por. zwłaszcza s. 4–9.

Vita Constantini 4,27,1:

Ἀλλὰ καὶ Ἰουδαίοις μηδένα Χριστιανὸν δουλεύειν ἐνομοθέτει· μηδὲ γὰρ θεμιτὸν εἶναι προφητοφόνταις καὶ κυριοκτόνοις τοὺς ὑπὸ τοῦ σωτῆρος λελυτρωμένους ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι· εἰ δ' εὐρεθεῖ τις τοιοῦτος, τὸν μὲν ἀνεῖσθαι ἐλεύθερον, τὸν δὲ ζημίᾳ χρημάτων κολάζεσθαι.

Autor biografii cesarza komentował ustawę, podkreślając, że nie jest sprawiedliwe, ażeby ci, którzy zostali odkupieni przez Zbawiciela, byli trzymeni jako niewolnicy przez tych, którzy splamili się zabójstwami proroków i Pana. Konstytucja Konstantyna przewidywała przeto, że jeżeli chrześcijanin zostałby znaleziony w niewoli, powinien być wyzwolony, a jego żydowski właściciel ukarany grzywną pieniężną. Według świadectwa apologetycznej biografii Konstantyna powodem uwolnienia chrześcijanina z niewoli nie jest dokonane na nim obrzezanie, lecz sama podległość Żydowi.

W nauce podjęto kilka prób wyjaśnienia rozbieżności pomiędzy tymi trzema świadectwami dotyczącymi ustawodawstwa Konstantyna, brakuje jednak dalszych przesłanek dla jednoznacznego rozstrzygnięcia prawdziwości tych hipotez⁷.

2. Ustawa Konstancjusza II

Zaledwie dwa lata po śmierci Konstantyna, latem 339 roku, Konstancjusz II wydał konstytucję o treści surowszej niż dotychczasowe uregulowania Konstantyna:

CTh 16,9,2:

Imp. Constantius A. ad Evagrium.

Si aliquis Iudaeorum mancipium sectae alterius seu nationis crediderit comparandum, mancipium fisco protinus vindicetur: si vero emptum circumciderit, non solum mancipii damno multetur, verum etiam capitali sententia puniatur. Quod si venerandae fidei conscia mancipia Iudaeus mercari non dubitet, omnia, quae apud eum repperiuntur, protinus auferantur nec interpolatur quicquam morae, quin eorum hominum qui Christiani sunt possessione careat. et cetera.

Dat. Id. Aug. Constantio A. II et Constante A. cons. (339 r.)

⁷ Najpełniejsze zestawienie zgłoszonych dotychczas w nauce hipotetycznych prób wyjaśnienia rozbieżności między wspomnianymi źródłami dotyczącymi ustawodawstwa Konstantyna zob. G. de Bonfils, *Roma...*, s. 100–108, 136–142. Tenże autor powtórzył w skrócie powyższe zastawienie w swojej nowszej książce: *Gli ebrei dell'impero di Roma*, Bari 2005, s. 76–84, 108–110.

Konstancjusz II zarządził, że jeżeli Żyd kupił niewolnika innego wyznania lub innej narodowości⁸, taki nabytek powinien być natychmiast odzyskany przez fiskusa. Ponadto, jeżeli obrzezał zakupionego niewolnika, powinien być także ukarany śmiercią. Ilekroć Żyd, pomimo ustanowienia tych kar, powazyłby się handlować chrześcijańskimi niewolnikami, powinien zostać bezzwłocznie pozbawiony posiadania wszystkich swoich niewolników tego wyznania.

3. Uregulowanie Teodozjusza I

Jesienią 384 roku, prawie pięćdziesiąt lat po ustawie Konstancjusza II, Teodozjusz I ponowił wprawdzie zakaz syna Konstantyna, tym razem jednak ograniczony tylko do zabronienia Żydom nabywania niewolników chrześcijańskich. Możliwe, że długa przerwa pomiędzy zachowanymi regulacjami jest wynikiem niepodjęcia przez władców prób nowego uregulowania omawianego problemu, ale nie jest też wykluczone, że stanowi skutek zamierzonego przez kompilatorów pominięcia rozwiązań pośrednich. Konstytucja Teodozjusza I została przez nich wprowadzona do tytułu *De contrahenda emptione*:

CTh 3,1,5:

Idem AAA. (Gratianus, Valentinianus et Theodosius) Cynegio Pf. P.

Ne quis omnino Iudaeorum Christianum comparet servum neve ex Christiano Iudaicis sacramentis attaminet. Quod si factum publica indago comperit, et servi abstrahi debent, et tales domini congruae atque aptae facinori poenae subiaceant: addito eo, ut, si qui apud Iudaeos vel adhuc Christiani servi vel ex Christianis Iudaei reperti fuerint, soluto per Christianos competenti pretio ab indigna servitute redimantur.

Accepta X. Kal. Oct. Regio, Richomere et Clearcho coss. (384 r.)

Żyd nie powinien kupować chrześcijańskiego niewolnika ani „zatruwać” byłego chrześcijanina sakramentami żydowskimi. Jeżeli publiczne śledztwo ujawniłoby takie nabycie, niewolnicy powinni być zabrani właścicielom, którzy podlegali odpowiedniej karze. Ponadto, w przypadku gdy u Żydów znaleziono by niewolników chrześcijańskich albo także niewolników żydowskich, pierwotnie religii chrześcijańskiej, powinni być oni wykupieni z niegodziwej niewoli za zwrotem właścicielowi ceny równej wartości rynkowej⁹. Sztywna regulacja

⁸ Od czasów Gothofredusa stwierdzenie *sectae alterius seu nationis* jest podejrzewane o interpolację, zestawienie literatury w tej kwestii zob. G. de Bonfils, *Roma...*, s. 145–146.

⁹ W kwestii *competens pretium* zob. zwłaszcza G. de Bonfils, *L'obbligo di vendere lo schiavo cristiano alla Chiesa e la clausola del competens pretium*, „Atti dell'Accademia Romanistica Constantiniana” 10, 1995, s. 503–528.

pochodząca od Konstancjusza II z 339 roku zapewne nie była więc stosowana, a fragment CTh 3,1,5 jest dowodem, że Żydzi nadal nabywali niewolników wyznających chrześcijaństwo i inne religie.

W konstytucji z 384 roku zakaz kupowania niewolników-chrześcijan przez Żydów jest motywowany przede wszystkim zamiarem zapobiegania przechodzeniu takich niewolników na wiarę mojżeszową. Można także zauważyć, że przepis pochodzący od Teodozjusza I umieszczono w tytule dotyczącym sprzedaży, a więc prawa prywatnego, które w stosunku do prawa publicznego jest z zasady mniej represyjne i mniej podatne na bieżące kwestie polityczne.

4. Ustępstwo Honoriusza

Ustawodawstwo dotyczące Żydów pochodzące od syna Teodozjusza I — Honoriusza, władcy Zachodu, jest utrzymane w zasadzie w słowach surowego potępienia¹⁰. W przeciwieństwie do ogólnej tendencji tego władcy, w tytule CTh 16,9: *Ne Christianum mancipium Iudaeus habeat* została zachowana jego ustawa z jesieni 415 roku, która wydaje się wręcz negować zakaz wydany kilkakrotnie przez jego poprzedników.

CTh 16,9,3:

Impp. Honorius et Theodosius AA. Annati didascalo et maioribus Iudaeorum.

Absque calumnia praecipimus Iudaeis dominis habere servos Christianos hac dumtaxat condicione permissa, ut propriam religionem eos servare permittant. Ideoque iudices provinciarum fide publicationis inspecta eorum insolentiam noverint reprimendam, qui tempestivis precibus insimulandos esse duxerint, omnesque subreptiones fraudulenter elicitas vel eliciendas vacuandas esse censemus. Si quis contra fecerit, velut in sacrilegum ultio proferatur.

Dat. VIII id. Nov. Ravennae Honorio X et Theodosio VI AA. cons. (415 r.)

Konstytucja Honoriusza jest skierowana do rabina Annasa¹¹ i starszyny żydowskiej. Honoriusz postanowił, że Żydzi mogą, bez obaw o represje, mieć niewolników chrześcijańskich pod tym jednym warunkiem, że pozwolą im pielęgnować ich religię. Oczywiście rozstrzygnięcie takie nadal wykluczało wielokrotnie wcześniej zakazywane obrzezanie niewolników-chrześcijan pozostających we własności Żydów.

¹⁰ Tak G. de Bonfils, *Roma...*, s. 123.

¹¹ Co do adresata CTh 16,9,3 zob. J.R. Martindale (red.), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. II: A.D. 395–527, Cambridge 1980, s. 92.

Cesarz nakazuje sędziom w prowincjach, aby badali starannie prawdziwość docierających do nich doniesień o przeszkadzaniu przez Żydów niewolnikom wyznającym chrześcijaństwo w przestrzeganiu ich religii. Sędziowie powinni karać zuchwałość osób, które bezpodstawnie oskarżyłyby Żydów o takie praktyki. Według omawianej konstytucji wszystkie akty przeciwko Żydom uzyskane podstępnie, a także takie, które dopiero mogą być uzyskane, powinny być unieważnione. Kto pogwałciłby wspomnianą ustawę, powinien być ukarany, jakby dopuścił się świętokradztwa.

Redakcja przepisu, a zwłaszcza sposób, w jaki cesarz zwraca uwagę sędziom na konieczność badania prawdziwości doniesień o winie Żydów, a zarazem karania autorów fałszywych informacji, wskazuje na możliwość, że konstytucja ta wydana została w wyniku petycji wspomnianych w niej rabina Annasa i starszyzny żydowskiej¹². Znaczenie gospodarcze Żydów w zachodniej części państwa rzymskiego¹³, a jednocześnie trudna sytuacja polityczna i militarna zachodniej części państwa pozwalają domyślać się przyczyn, dla których cesarz Honoriusz zgodził się na tak korzystną dla Żydów, w porównaniu z poprzednimi regulacjami cesarskimi, ochronę nabycia i warunki posiadania niewolników wyznających chrześcijaństwo.

5. Ustawy Teodozjusza II

Z licznych zachowanych ustaw Teodozjusza II w sprawie Żydów¹⁴ tylko dwie są poświęcone niewolnikom chrześcijańskim we własności żydowskiej: pierwsza (CTh 16,9,4) pochodzi z kwietnia 417 roku; druga (CTh 16,9,5) jest datowana na kwiecień 423 roku. W zgodzie ze swoimi wcześniejszymi dyspozycjami cesarz zarządził co do niewolników chrześcijańskich:

CTh 16,9,4:

Idem AA. (Honorius et Theodosius) Monaxio Pf. P.

Iudaeus servum Christianum nec comparare debebit nec largitatis titulo consequi. Qui non hoc observaverit, dominio sibi petulanter adquisito careat, ipso servo, si quod fuerit gestum sua sponte duxerit publicandum, pro praemio libertate donando. Verum ceteros, quos rectae religionis participes con-

¹² Tak A. Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, Detroit 1987, s. 272–273.

¹³ Por. L. Cracco Ruggini, *Ebrei e Romani a confronto nell'Italia tardoantica*, [w:] *Atti del Convegno Internazionale "Italia Iudaica"* (Bari, 18–22 maggio 1981), Napoli 1983, s. 38–65.

¹⁴ Całościowy obraz położenia Żydów w państwie rzymskim, w tym także w ustawodawstwie Teodozjusza II, przedstawił J. Juster, *Les Juifs dans L'Empire Romain. Leur condition juridique, économique et sociale*, t. I–II, Paris 1914. Dzieło to nadal zachowuje swoje podstawowe znaczenie w omawianym zakresie, zob. A.M. Rabello, *A Tribute to Jean Juster*, „Israel Law Review” 11, 1976, s. 216–247.

stitutos in suo censu nefanda superstitio iam videtur esse sortita vel deinceps hereditatis seu fideicommissi nomine fuerit consecuta, sub hac lege possideat, ut eos nec invitos nec volentes caeno propriae sectae confundat, ita ut, si haec forma fuerit violata, sceleris tanti auctores capitali poena proscriptione comitante plectantur.

Dat. IIII Id. April. Constantinopoli Honorio A. XI et Constantio v. c. II cons. (417 r.)

Cesarz zarządził, że Żyd nie powinien kupować niewolnika chrześcijańskiego lub nabywać go tytułem daru. Temu, kto nie przestrzegałby tej regulacji, powinna zostać skonfiskowana własność, którą samowolnie nabył, niewolnik zaś powinien zostać obdarzony wolnością jako nagrodą, jeżeli sam dobrowolnie podał informacje o tym, co się stało. Jednakże Żyd może posiadać w majątku wszystkich innych niewolników, którzy są wyznawcami chrześcijaństwa, nawet jeżeli on sam jest religii żydowskiej, jeżeli nabył ich przed wydaniem tej konstytucji lub jeżeli nabędzie ich również po jej wydaniu pod tytułem dziedziczenia lub fideikomisu pod warunkiem, że przestrzega on, aby nie przyłączać tych niewolników dobrowolnie lub pod przymusem do religii żydowskiej. Jeżeli ta reguła ogólna zostanie złamana, sprawcy takiej zbrodni powinni podlegać karze śmierci, jak również konfiskacie mienia.

Ustawa powyższa przyczyniała się do tworzenia rozbieżności prawnych pomiędzy Wschodem a Zachodem. Można przyjąć, że to uregulowanie było wydane bezpośrednio w celu przeszkadzania handlowi niewolnikami przez Żydów. Jak cesarzowi Zachodu wygodnie było nie blokować aktywności handlowej Żydów w okresie kryzysu państwa, tak w odmiennej sytuacji społecznej Teodozjusz II nie mógł jednak interweniować w sposób radykalnie podważający istniejące struktury produkcyjne w gospodarce opartej w dużej mierze nadal na niewolnictwie. Tak więc, zapewne aby nie dezorganizować procesów wytwórczych, cesarz godził się na pozostawanie chrześcijan w niewoli u Żydów, zakazywał jednak nabywania nowych niewolników chrześcijańskich. Wyjątek przewidziano dla nabycia niewolnika przez Żyda drogą dziedziczenia. Można jednak przyjąć, że Żydzi z zasady dziedziczyli po innych Żydach, a nie po chrześcijanach, więc ich ogólny zakres posiadania niewolników pozostawałby w zasadzie niezmieniony dziedziczeniem. Jedyne warunki, który cesarz nakładał na Żydów, polegał na zachowaniu chrześcijańskiej wiary ich niewolników¹⁵.

Wiosną 423 roku Teodozjusz II wydał w Konstantynopolu tekst normatywny¹⁶, w którego treści znajduje się ponownie odwołanie do poprzedniej regulacji dotyczącej niewolników z 417 roku:

¹⁵ Tak G. de Bonfils, *Roma...*, s. 128–129.

¹⁶ W Kodeksie Teodozjańskim z konstytucji z 9 kwietnia 423 roku pozostały cztery wyciągi, które trudno uporządkować we właściwej kolejności, w celu rekonstrukcji pełnej zawartości tej-

CTh 16,9,5:

Idem AA. (Honorius et Theodosius) Asclepiodoto Pf. P. Post alia:

Christiana mancipia Iudaeorum nemo audeat comparare. Nefas enim aestimamus religiosissimos famulos impiissimorum emptorum inquinari dominio. Quod si quis hoc fecerit, statutae poenae absque omni erit dilatione obnoxius et cetera.

Dat. V Id. April. Constantinopoli Asclepiodoto et Mariniano cons. (423 r.)

Cesarz, zwracając się do prefekta pretorianów, stwierdził, że żaden Żyd nie powinien ośmielić się kupować chrześcijańskich niewolników. Teodozjusz II uważał, że jest przekroczeniem prawa boskiego, aby pobożny niewolnik znalazł się we własności bezbożnego kupującego. Cesarz ustanowił więc karę, a właściwie przypomniał o niej, dla osoby, która dopuściłaby się takiego czynu.

6. Konkluzje

Pierwszy cesarz rzymski, który sprzyjał chrześcijaństwu — Konstantyn Wielki — podjął niewątpliwie próbę zapobieżenia pozostawianiu chrześcijan jako niewolników w rękach Żydów. Treść tego usiłowania nie jest dla nas zupełnie jasna, rysuje się jednak dość łagodnie na tle ustawodawstwa późniejszych cesarzy. Regulacje prawne powiązane były w tym przypadku z represjonowaniem obrzezania niewolników. Obrzezanie zaś napełniało Rzymian wielkim wstrętem jeszcze znacznie wcześniej, w czasach pogańskich, jako okaleczenie genitaliów. Dla chrześcijan obrzezanie niewolnika mogło oznaczać przyjęcie go do wiary możeszowej, co przydawało dotychczasowym rzymskim uprzedzeniom znaczenia religijnego. Normy pochodzące od Konstantyna można postrzegać nie tylko jako wyraz przemian religijnych w państwie rzymskim, lecz także jako przejaw kontynuacji dotychczasowych przekonań obyczajowych większości Rzymian wsparty nowym uzasadnieniem o charakterze wyznaniowym. Jedyne świadectwo o niezachowanej konstytucji Konstantyna odwołujące się do motywacji czysto religijnej pochodzi z *Vita Constantini* przypisywanej biskupowi Euzebiuszowi. Ta biografia o charakterze apologetycznym może być jednak zawodna ze względu na tendencyjność autora. Poza tym powołane dzieło nie pozwala określić, jaki w rzeczywistości miał być zasięg czasowy i terytorialny zarządzenia Konstantyna.

Konstytucja Konstancjusza II z 339 roku wskazuje na zastrzeżenie zakazu posiadania niewolnika-chrześcijanina przez Żyda. Zakupienie przez niego niewolnika innego wyznania powodować miało przepadek nabytku na rzecz fiskusa. Tra-

ze konstytucji: CTh 16,8,26; CTh 16,9,5; CTh 16,10,22; CTh 16,5,59. Kodeks Justyniański co do omawianej konstytucji z 9 kwietnia 423 r. przekazał tylko krótki fragment CTh 16,8,26 w C. 1,9,16.

dycyjnie już obrzezanie niewolnika przez Żyda oceniane było znacznie bardziej surowo — właściciel miał być ukarany śmiercią.

Konstytucja Teodozjusza I z 384 roku, wyraźnie łagodniejsza od konstytucji Konstancjusza II, znowu różnicowała sytuację nabywcy w zależności od tego, czy żydowski właściciel niewolnika obrzezał go, czy też nie. Możliwość wykupu niektórych niewolników po cenie rynkowej przewidywana przez tę konstytucję jest raczej wezwaniem do prywatnej aktywności chrześcijan niż surową normą represyjną. Niewątpliwie jednak konstytucja Teodozjusza I dowodzi, że mniej więcej pięćdziesiąt lat po pierwszych regulacjach w omawianej materii pochodzących od Konstantyna Żydzi nadal nabywali, jako niewolników, chrześcijan i ludzi należących do innych wyznań.

Szczególnie interesujące jest porównanie konstytucji wydanej w roku 415 przez Honoriusza — władcę Zachodu — z konstytucjami wydanymi w latach 415 i 423 przez panującego na Wschodzie Teodozjusza II. Honoriusz zgodził się na posiadanie chrześcijańskich niewolników przez Żydów pod warunkiem, że pozwolą im zachować ich religię, natomiast Teodozjusz pozwolił wprowadzić Żydom zatrzymać chrześcijańskich niewolników, których już posiadają, zakazał jednak wszelkiego ich nabywania. Jeszcze wyraźniej zakaz kupowania chrześcijańskich niewolników przez Żydów został potwierdzony w konstytucji z 423 roku pochodzącej również od Teodozjusza II. Można przypuszczać, że odmienne regulacje miały podłoże gospodarcze: o ile Honoriusz znajdujący się w tragicznej sytuacji gospodarczej i politycznej był zainteresowany powiększaniem potencjału gospodarczego Zachodu poprzez sprowadzanie niewolników obojętnego wyznania, choćby z pomocą Żydów, o tyle panujący na Wschodzie Teodozjusz II mógł wprowadzić pozwolić sobie na podtrzymanie zakazu nabywania niewolników chrześcijańskich przez Żydów, nie chciał jednak, aby ci, którzy ich już posiadają, pozbyli się tak cennej własności.

Należy zauważyć, że w konkretnym przypadku ograniczania możliwości posiadania chrześcijańskich niewolników przez Żydów w państwie późnorzymskim odpowiedź władzy dokonywała się początkowo w formach nawiązujących do dotychczasowej praktyki (kwestia obrzezania w konstytucjach wcześniejszych), a o skali tej odpowiedzi decydowały nie tylko czynniki wyznaniowe, ale także bieżące polityczne i gospodarcze położenie władców (porównanie regulacji Honoriusza i Teodozjusza II).

Nasuwa się jeszcze refleksja ogólniejsza dotycząca percepcji dziejów państwa i prawa, która może się odnosić nie tylko do opisywanego zagadnienia. Otóż epoka, w której jest ono osadzone, ma bogatą literaturę zarówno typowo historyczną, jak i historyczno-prawną. Zwraca w niej uwagę odmienną ujęcie prowadzenia badań w obydwu dziedzinach oraz prezentacji podstawowych wniosków. Dla historyka ponawianie i modyfikowanie przez cesarzy ograniczeń prawnych wskazuje, że Żydzi w okresie około stu lat wciąż posiadali niewolników chrześcijańskich i handlowali nimi. Dla historyka prawa występowanie takich ograniczeń

i modyfikacji oznacza, że w badanym okresie istniał omawiany stan prawny, co więcej, był on na różne sposoby potwierdzany przez kolejnych władców. Z rozważań historyka można zatem wnioskować raczej o nieskuteczności cesarskich zakazów, wizja historyka prawa podkreśla natomiast stan prawa i akcentuje determinację władzy (zwłaszcza tę deklarowaną oficjalnie). Oczywiście są to różne i uprawnione opisy tej samej rzeczywistości, można jednak stwierdzić, że o ile historyk skupia się na Kantowskim „Sein”, o tyle historyk prawa poszukuje raczej treści „Sollen”.

Das Verbot, christliche Sklaven durch Juden zu besitzen nach dem Codex Theodosianus

Zusammenfassung

Konstantin der Große, der erste römische Kaiser, der das Christentum förderte, unternahm den ersten Versuch, dem entgegen zu wirken, dass Juden Christen als Sklaven besaßen. Die nächsten Kaiser mal stärkten, mal schwächten dieses Verbot. Die rechtlichen Regelungen in diesem Bereich waren mit der Unterdrückung der Sklavenbeschneidung verbunden. Es kann angenommen werden, dass die spätrömischen Herrscher hier an die frühere Praxis anknüpften, nach der die Römer, auch zu den heidnischen Zeiten, der Beschneidung abgeneigt waren. Neben der Hauptfrage der Bearbeitung, greift der Verfasser auch eine allgemeine Reflexion auf, dass die Wiederholung und Modifizierung der rechtlichen Einschränkungen durch die Kaiser für den Historiker das bedeutet, dass Juden in der Spätantike weiter christliche Sklaven besaßen und mit ihnen handelten. Für den Rechtshistoriker bedeutet das Bestehen solcher Einschränkungen und Modifizierungen, dass die besprochene Rechtslage in der untersuchten Zeit bestand und die nacheinander folgenden Herrscher sie vielmehr auf diverse Art und Weise bestätigten. Aus den Überlegungen des Historikers lässt sich somit der Schluss ziehen, dass die kaiserlichen Verbote eher unwirksam waren, die Vorstellung des Rechtshistorikers hebt dagegen die Rechtslage hervor und betont die Entschlossenheit der Herrscher. Zum Schluss bemerkt der Verfasser, dass wenn der Historiker auf das kantsche „Sein” fokussiert, so sucht der Rechtshistoriker eher nach dem Inhalt des „Sollen”.